

Liever de Arbeidsdienst dan Duitsland

Een onderzoek naar de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Nederlandse Arbeidsdienst in de periode 1940-1945.

Bachelorscriptie geschiedenis

Datum: 15-03-2019

Naam: Tim Janssen

Begeleider: Jan Julia Zurné

Inhoud

Inleiding.....	3
Status quaestionis.....	4
Opzet van het onderzoek.....	6
1. Van Opbouwdienst tot Nederlandse Arbeidsdienst (1940-1941).....	8
1.1 Ontwikkelingen in de Opbouwdienst en de Nederlandse Arbeidsdienst	8
1.2 Reactie aartsbisdom Utrecht op de ontwikkelingen in de Opbouwdienst en de Nederlandse Arbeidsdienst.....	9
1.3 Conclusie	12
2. Een verplichte Arbeidsdienst (1942-september 1943).....	14
2.1 Ontwikkelingen in de Nederlandse Arbeidsdienst	14
2.2 Reactie aartsbisdom Utrecht op de ontwikkelingen in de Nederlandse Arbeidsdienst	15
2.3 Conclusie	18
3. De ondergang van de Nederlandse Arbeidsdienst (oktober 1943-1945).....	20
3.1 Ontwikkelingen in de Nederlandse Arbeidsdienst	20
3.2 Reactie aartsbisdom Utrecht op de ontwikkelingen in de Nederlandse Arbeidsdienst	21
3.3 Conclusie	24
Conclusie	26
Bibliografie	28

Inleiding

In de ochtend van 10 mei 1940 viel het Duitse leger, zonder oorlogsverklaring, Nederland binnen. Het Nederlandse leger was tegen het beter getrainde en bewapende Duitse leger niet opgewassen waardoor Nederland binnen vijf dagen capituleerde. Na de capitulatie werd een civiel bezettingsbestuur ingesteld onder leiding van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart.¹ Het belangrijkste doel van dit bezettingsbestuur was het ombouwen van Nederland tot een nationaalsocialistische staat.² Nederland werd door de nazi's beschouwd als een 'Germaanse regio' dat op den duur geïntegreerd moest worden in het Groot-Germaanse rijk. De Nederlandse bevolking, dat werd beschouwd als een 'Germaans broedervolk', moest hiervoor gewonnen worden voor de nationaalsocialistische ideologie.³ Dit gebeurde aanvankelijk met zachte hand, maar naarmate de oorlog vorderde en de Nederlandse bevolking toch niet zo ontvankelijk bleek voor het nationaalsocialisme schakelden de Duitsers over naar een politiek van gelijkschakeling. Middelen van dwang en later ook terreur werden hierbij niet geschuwd.⁴

Een organisatie die door de Duitsers werd opgericht om vooral Nederlandse jongeren te winnen voor het nationaalsocialisme was de Nederlandse Arbeidsdienst (hierna Arbeidsdienst). Jongeren moesten in deze organisatie arbeid verrichten dat in het 'belang' was van de Nederlandse samenleving.⁵ De werkzaamheden liepen uiteen van landbouwwerkzaamheden en ontginning tot de aanleg van wegen en dijkverzwaring. Naast het verrichten van arbeid werden jongeren door middel van lessen, lezingen en propaganda films nationaalsocialistisch gevormd.⁶ De Arbeidsdienst had tevens een militair karakter. Jongeren in de Arbeidsdienst liepen in uniform en werden militair gedrild. De Duitsers streefden hiermee naar het opzetten van een arbeidsleger dat voor allerlei ondersteunende werkzaamheden van de *Wehrmacht* ingezet kon worden, hetgeen in 1944 ook gebeurde.⁷ Bij exercities nam de schop echter de plaats van het geweer in.

Bij pogingen van de bezetter om de Nederlandse bevolking te winnen voor het nationaalsocialisme stuitte ze echter op de katholieke kerk, onder leiding van aartsbisschop Jan de Jong.⁸ De Jong, die zeer vijandig tegenover het nationaalsocialisme stond, probeerde de nationaalsocialistische invloed gedurende de oorlog zoveel mogelijk tegen te gaan. De katholieke kerk was al sinds de jaren dertig fel gekant tegen de nationaalsocialistische ideologie. In 1934 hadden de bisschoppen de katholieke bevolking al gewaarschuwd om niet mee te doen aan de fascistische en nationaalsocialistische stromingen.⁹ Na het aantreden van De Jong als aartsbisschop in 1936 werd deze maatregel verder geconcretiseerd door alle katholieken die steun verleenden aan de NSB de sacramenten te ontzeggen.¹⁰ Ook na de capitulatie werd deze maatregel gehandhaafd.¹¹

¹ Frits Boterman, *Duitse Daders: De Jodenvervolgning en de nazificatie van Nederland 1940-1945* (Amsterdam 2015) 56-57.

² Boterman, *Duitse Daders*, 14. Zie voor de doelen van de bezetter ook het werk: J.H.C. Blom, 'Exploitatie en nazificatie: De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945' in: Henk Flap en Wil Arts (red.), *De Organisatie Van De Bezetting* (Amsterdam 1997) 20.

³ Boterman, *Duitse Daders*, 59.

⁴ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', 21.

⁵ Willem F. van Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst 1940-1945: Ontstaan, opkomst en ondergang* (Zutphen 2004) 49.

⁶ *Ibidem*, 139-140.

⁷ *Ibidem*, 307.

⁸ Henk van Osch, *Kardinaal De Jong: Heldhaftig en behoudend* (Amsterdam 2016) 172

⁹ J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de joden 1940-1945* (Kampen 1990) 26.

¹⁰ *Ibidem*, 74.

¹¹ Van Osch, *Kardinaal De Jong*, 162.

Gezien het feit dat de katholieke kerk zich sterk tegen de nationaalsocialistische invloed van de bezetter verzette is het interessant om te kijken welke houding ze tegenover de Arbeidsdienst aannam en hoe deze houding zich gedurende de oorlog ontwikkelde. Dit onderzoek is specifiek gericht op het aartsbisdom Utrecht. De reden hiervoor is dat het Aartsbisdom Utrecht, onder leiding van De Jong, het katholieke beleid bepaalde met betrekking tot de Arbeidsdienst. In dit onderzoek staat daarom de volgende onderzoeksvraag centraal: hoe ontwikkelde de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Nederlandse Arbeidsdienst zich in de periode 1940-1945?

Status quaestionis

Voor een onderzoek naar de ontwikkeling van de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst is het allereerst noodzakelijk om een overzicht te geven van de literatuur met betrekking tot de houding van de katholieke kerk in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Vrij snel na de bevrijding verscheen in augustus 1945 een eerste publicatie over de houding van de Nederlandse katholieke kerk tijdens de bezetting. In het werk *Verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie* geeft kerkelijk rechtsgeleerde en politicus Jacobus Gerardus Stokman, aan de hand van uitgebreid archiefonderzoek, een 'zakelijk' overzicht van wat de bisschoppen hebben gedaan om het Nederlandse volk en de rechten van de kerk te beschermen tegen de invloed van het nationaalsocialisme.¹² Hij concludeert dat de bisschoppen vanaf het begin van de bezetting stelling hebben genomen tegen de bezetter en dat zij door middel van herderlijke brieven, instructies en persoonlijke adviezen het katholieke volksdeel in verzet brachten.¹³ Ondanks dat het werk van Stokman enigszins gedateerd en gekleurd is, wordt er door latere historici nog veelvuldig naar verwezen.

Historicus en journalist Lou de Jong nuanceert de visie van Stokman enigszins. De Jong stelt dat de Nederlandse katholieke kerk in het eerste jaar van de bezetting, in tegenstelling tot de protestantse kerken, een terughoudende houding aannam.¹⁴ Pas vanaf juli 1941, na de gelijkschakeling van katholieke instellingen, namen de katholieken een duidelijke afweerpositie tegenover de bezetter in.¹⁵ Zo verzette de katholieke kerk zich door middel van publieke protesten tegen de Jodenvervolging en de arbeidsinzet.¹⁶ Net als bij Stokman spelen de bisschoppen een centrale rol in het katholieke verzet tegen de bezetter. In dit bisschoppelijke verzet is een hoofdrol weggelegd voor aartsbisschop Jan de Jong, bij wie De Jong in zijn werk uitgebreid stilstaat.

Vanaf de jaren zestig werd het debat over de houding van de katholieke kerk in Nederland tijdens de bezetting overschaduwd door een groot internationaal debat over de houding van de katholieke kerk in Europa tegenover de Jodenvervolging. Verschillende internationale historici en niet-historici leverden kritiek op de 'stille diplomatie' van het Vaticaan en de weigering van paus Pius XII zich tijdens de Tweede Wereldoorlog publiekelijk uit te spreken tegen de Jodenvervolging.¹⁷ Vooral het toneelstuk *Der Stellvertreter* van de niet-katholieke schrijver Rolf Hochruth, dat verscheen in 1963, kan gezien worden als katalysator van dit debat. Het stuk is een aanval op het zwijgen van paus Pius XII die in de ogen van Hochruth moreel schuldig is aan de Jodenvervolging.¹⁸ Deze kritiek op het zwijgen van de paus vormde ook de basis voor een nieuw

¹² J.G. Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tyrannie* (Utrecht 1945) 161-162.

¹³ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 161-162.

¹⁴ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 5 (Den Haag 1974) 390.

¹⁵ Ibidem, 381-382.

¹⁶ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 6 (Den Haag 1975) 12-23, 500-510.

¹⁷ Zie voor een uitgebreide analyse van dit debat het werk: T. Salemink 'Katholieke kerk en de moord op de Europese joden: Een lang debat', in: Madelon de Keizer en Hans Blom eds., *Religie: Godsdienst en geweld in de twintigste eeuw. Jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie* 17 (Zutphen 2006) 226-249.

¹⁸ Samelink, 'Katholieke kerk en de moord op de Europese joden', 229.

debat in de jaren negentig, namelijk of er in binnen de katholieke kerk sprake was van een antisemitische traditie.¹⁹

In Nederland riep het toneelstuk van Hochruth ook felle reacties op en droeg het, in combinatie met de ontkerkelijking in de jaren zestig, bij aan een negatieve beeldvorming van de Nederlandse katholieke kerk in de tweede helft van de twintigste eeuw.²⁰ Verschillende Nederlandse historici probeerden deze negatieve beeldvorming tegen te gaan door te laten zien dat de katholieke kerk in Nederland zich wel degelijk had uitgesproken tegen de Jodenvervolging.

Historicus en medeoprichter van het katholiek documentatiecentrum in Nijmegen A.F. Manning wijst op het publieke protest van de bisschoppen tegen de deportatie van Joden en jonge mannen voor de arbeidsinzet. Hij concludeerde dat het bisschoppelijke verzet in Nederland, mede door de sterke katholieke zuil, bijzonder effectief was. Door de sterke katholieke zuil waren de katholieken trouw aan de geestelijkheid en de kerk.²¹ Door middel van herderlijke brieven en bisschoppelijke instructies konden de bisschoppen individuele gelovigen bewegen tot een eenduidig verzet tegen de bezetter. Hier zat volgens Manning ook een nadeel aan, namelijk dat de gelovigen weinig eigen verantwoordelijkheid durfden te nemen.²² Manning ziet net als De Jong de gelijkschakeling van de katholieke organisaties als startpunt van het verzet van de katholieken onder leiding van de bisschoppen.²³

De protestantse theoloog J.M. Snoek stelt in *De Nederlandse kerk en de joden 1940-1945* dat het bestaande beeld, dat de katholieke kerk in Nederland gezwegen heeft ten aanzien van de Jodenvervolging, onjuist is. De katholieke kerk heeft zich volgens Snoek, wat betreft het publiekelijk protesteren tegen de Jodenvervolging, in vergelijking met de andere kerken in Nederland het beste gehouden.²⁴

Waar het debat over de houding van de Nederlandse katholieke kerk in de tweede helft van de twintigste eeuw werd gedomineerd door het debat over de houding van het Vaticaan, proberen historici in de 21ste eeuw hier juist van los te komen. Zo verschijnt er in 2007 de bundel *Religion under Siege I: The Roman Catholic Church in Occupied Europe (1939-1950)* van de historici Jan Bank en Lieve Gevers. De auteurs geven in de inleiding aan helemaal klaar te zijn met de zogenaamde 'Pius wars', oftewel de emotionele polemieken rondom het handelen van paus Pius XII. In plaats van een onderzoek naar het Vaticaan, waarbij de hele katholieke kerk over een kam wordt gescheurd, richten Bank en Gevers zich op de houding van bisschoppen, geestelijken en gelovigen in verschillende Europese landen. Hierbij neemt Gevers Nederland voor haar rekening.

In de bundelbijdrage *Catholicism in the Low Countries During the Second World War: Belgium and the Netherlands: a Comparative Approach* vergelijkt Lieve Gevers, hoogleraar geschiedenis van kerk en theologie aan de universiteit van Leuven, de houding van de Nederlandse katholieke kerk met die van België. Hierbij hanteert ze een institutioneel-politieke invalshoek, waarbij ze het handelen van de Nederlandse bisschoppen onder leiding van aartsbisschop Johannes de Jong afzet tegen het handelen van de Belgische bisschoppen onder leiding van aartsbisschop Jozef-Ernst van Roey.²⁵ De houding van de Nederlandse kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog ontwikkelt zich volgens Gevers, net als in België, in drie fasen. In de eerste fase (grofweg 1940) stellen beide kerken zich nog terughoudend op tegen de bezetter. In de tweede fase (grofweg 1941) is er sprake van een groeiend verzet dat uiteindelijk leidt tot de derde

¹⁹ Zie voor een overzicht van dit debat: Samelink, 'Katholieke kerk en de moord op de Europese joden', 240-242, 248-249.

²⁰ Bas von Benda-Beckmann, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van verzet in Nederland* (Amsterdam 2015) 3-7.

²¹ A.F. Manning, 'De Nederlandse katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting', *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* 8 (Nijmegen 1978) 105.

²² Ibidem, 114.

²³ Ibidem, 127-129.

²⁴ Snoek, *De Nederlandse kerken*, 197.

²⁵ Lieve Gevers, 'Catholicism in the Low Countries During the Second World War: Belgium and the Netherlands: a Comparative Approach' in: Lieve Gevers en Jan Bank eds., *Religion under Siege I: the Roman Catholic Church in Occupied Europe (1939-1950)* (Leuven 2007) 205-206.

fase (1942-1945) die zich kenmerkt door confrontaties tussen de katholieke kerk en de bezetter.²⁶ Gevers ziet echter ook verschillen. Waar de Belgische bisschoppen kozen voor instrumentele diplomatie kozen de Nederlandse bisschoppen voor een expressieve politiek die werd gekenmerkt door publieke protesten en strikte morele aanwijzingen voor gelovigen.²⁷ Een belangrijk minpunt van deze bundelbijdrage is dat Gevers haar standpunten enkel baseert op bestaande literatuur en niet ondersteund door middel van bronmateriaal.

In het verkennende onderzoek van de aan het NIOD verbonden historicus Bas von Benda-Beckmann worden nieuwe perspectieven verkend voor onderzoek naar de wijze waarop individuele katholieken betrokken raakten bij verzetswerk.²⁸ Net als Bank en Gevers concludeert Beckman dat het onderzoek naar katholiek verzet in Nederland, als gevolg van het slepende debat rondom de houding van het Vaticaan, minder aandacht heeft gekregen dan terecht is.²⁹

In de literatuur over de houding van de Nederlandse katholieke kerk in de Tweede Wereldoorlog komt naar voren dat het aartsbisdom Utrecht onder leiding van aartsbisschop De Jong een belangrijke rol speelde in het verzet tegen de bezetter. Voor dit onderzoek is het van belang om te kijken naar de literatuur die is verschenen over het aartsbisdom Utrecht. De literatuur over het aartsbisdom Utrecht beperkt zich tot enkele biografieën over aartsbisschop De Jong. In 1996 verscheen *Aartsbisschop in oorlogstijd: een portret van kardinaal De Jong* van de hand van Ton H.M. van Schaik. Deze beknopte biografie heeft aan de bestaande literatuur over de houding van katholieke kerk in Nederland weinig toe te voegen. Wat het werk wel laat zien is de belangrijke rol van de adviseurs die aartsbisschop de Jong om zich heen verzameld had. Deze adviseurs hadden volgens van Schaik veel invloed op de aartsbisschop en daarmee ook veel invloed op het beleid van het aartsbisdom.³⁰

De uitgebreidere biografie *Kardinaal De Jong: heldhaftig en behoudend* van Henk van Osch geeft in vergelijking met het werk van Van Schaik een beter beeld van de houding van de katholieke kerk in de Tweede Wereldoorlog en vooral van de belangrijke rol die aartsbisschop de Jong daarbij speelde. De ontwikkeling van de houding van de katholieke kerk die Van Osch beschrijft is nagenoeg hetzelfde als de fasering die Gevers in haar werk aanbrengt. Zo ziet ook van Osch dat de katholieke kerk zich in het begin van de oorlog terughoudend opstelt. Vervolgens is er sprake van een fase van "groeiend verzet" wat uiteindelijk uitmondt in een derde fase van 'toenemende confrontaties'.³¹

Met deze scriptie wordt aangesloten bij het onderzoek van historici uit de 21ste eeuw die proberen los te komen van het internationale debat over de houding van het Vaticaan tegenover de Jodenvervolging. Door specifiek te kijken naar de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Gevers en Van Osch die de houding van de katholieke kerk in het algemeen proberen te duiden, wordt gepoogd bij te dragen aan een completer beeld van de houding van de katholieke kerk in Nederland in de Tweede Wereldoorlog.

Opzet van het onderzoek

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is het van belang om te kijken welke ontwikkelingen zich in de periode 1940-1945 in de Arbeidsdienst voordeden en hoe het aartsbisdom Utrecht hier op reageerde. Ten behoeve van het onderzoek zijn de ontwikkelingen in de Arbeidsdienst

²⁶ Gevers, 'Catholicism in the Low Countries', 237-238.

²⁷ Ibidem, 238-240.

²⁸ Het onderzoek naar het verzet van individuele Nederlandse katholieken en religieuzen kwam langzaam vanaf de jaren negentig op. Zie bijvoorbeeld de werken: A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front deel I: Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden 1994); Chris Dols, Joep Van Gennip en Lennert Savenije eds., *Dienstbaar onder vuur: Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016).

²⁹ Von Benda-Beckmann, *De rooms-katholieke kerk*, 36-37.

³⁰ Ton H.M. van Schaik, *Aartsbisschop in oorlogstijd: Een portret van kardinaal De Jong 1885-1955* (Baarn 1996) 64.

³¹ Van Osch, *Kardinaal De Jong*, 159-183.

verdeeld in drie periodes die tevens de hoofdstukken vormen. In het eerste hoofdstuk wordt de periode 1940-1941 behandeld. In deze periode werd de Nederlandse Opbouwdienst opgericht die uiteindelijk transformeerde tot de Arbeidsdienst. Deze periode kenmerkt zich door het feit dat zowel de Opbouwdienst als de Arbeidsdienst vrijwillig was. De volgende vraag staat in deze periode centraal: wat was de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Opbouwdienst (en later de Arbeidsdienst) in de periode 1940-1941? In het tweede hoofdstuk wordt gekeken naar de periode 1942-september 1943. In deze periode werd de Arbeidsdienst voor Nederlandse jongeren verplicht gesteld. De volgende vraag staat in dit hoofdstuk centraal: wat was de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst in de periode 1942-september 1943? In het derde hoofdstuk wordt ingegaan op de periode oktober 1943-1945. In deze periode zorgde verschillende interne en externe ontwikkelingen voor de ondergang van de Arbeidsdienst. Er is bewust voor gekozen om deze periode te laten beginnen in oktober 1943. Op 1 oktober 1943 werd namelijk de Germaanse groet ingevoerd wat het beginpunt markeerde van de ondergang van Arbeidsdienst.³² Door per periode de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst vast te stellen wordt getracht de ontwikkeling van deze houding zichtbaar te maken.

De hoofdstukken zijn als volgt opgebouwd. Allereerst worden de belangrijkste ontwikkelingen in de Arbeidsdienst in de desbetreffende periode beschreven. Dit gebeurt op basis van zowel literatuur- als bronnenonderzoek. Gezien het feit dat de Arbeidsdienst in de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog onderbelicht is gebleven beperkt de literatuur zich tot het standaardwerk van Lou de Jong, het wat gedateerde werk van Stokman en het werk *De Nederlandsche Arbeidsdienst 1940-1945* van Willem F. van Breen. Nadat de ontwikkelingen in de Arbeidsdienst in kaart zijn gebracht wordt gekeken hoe het aartsbisdom Utrecht op deze ontwikkelingen reageerde en hoe haar houding getypeerd kan worden. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van bronmateriaal uit het archief van het aartsbisdom Utrecht. Het bronmateriaal met betrekking tot de Arbeidsdienst is in dit archief apart geordend en bestaat uit verschillende soorten documenten, waaronder: brieven, rapporten en bisschoppelijke instructies. Er moet voor gewaakt worden dat de opstellers van deze documenten veelal katholiek waren waardoor de bronnen een enigszins gekleurd beeld kunnen geven. Desalniettemin is het bronmateriaal zeer geschikt om de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover van de Arbeidsdienst vast te stellen.

³² Willem F. Breen, *De Nederlandsche 1940-1945: Ontstaan, opkomst en ondergang* (Zutphen 2004) 240.

1. Van Opbouwdienst tot Nederlandse Arbeidsdienst (1940-1941)

In dit eerste hoofdstuk wordt ingegaan op de periode 1940-1941. In deze periode werd de Opbouwdienst opgericht die uiteindelijk werd getransformeerd tot de Arbeidsdienst. Uit de historiografie blijkt dat de katholieke kerk zich in 1940 terughoudend opstelde tegenover de bezetter terwijl er in 1941 sprake was van groeiend verzet.³³ Uit dit hoofdstuk blijkt dat de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst zich grotendeels op dezelfde manier ontwikkelde. Om dit te verklaren staat de volgende vraag centraal: wat was de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst in de periode 1940-1941?

1.1 Ontwikkelingen in de Opbouwdienst en de Nederlandse Arbeidsdienst

Nederland had in de vijf oorlogsdagen zware schade geleden wat een zo snel mogelijk herstel eiste. Het uit krijgsgevangenschap terugkerende Nederlandse leger moest voor deze herstelwerkzaamheden worden ingezet. Om dit in goede banen te leiden liet rijkscommissaris Seyss-Inquart op 30 juli 1940 de Opbouwdienst oprichten.³⁴ Deze viel onder het departement van Algemene Zaken onder leiding van Secretaris-Generaal mr. A.M. Snouck Hurgronje.³⁵ De Opbouwdienst was volgens de Duitsers een tijdelijke organisatie die niet alleen tot doel had om de werkloosheid te verminderen maar ook om de werkloze Nederlandse soldaten nuttig werk te laten verrichten voor de maatschappij.³⁶

Als commandant van de Opbouwdienst werd de pro-Duitse J.N. Breunese, voormalig majoor in het Nederlandse leger, aangesteld. Breunese, die veel sympathie had voor het Duitse nationaalsocialisme, wilde van de Opbouwdienst een apolitieke organisatie maken waarin gemeenschapszin en saamhorigheid onder de deelnemers werd gestimuleerd.³⁷ Politiek en religie werden zoveel mogelijk uit de Opbouwdienst geweerd, aangezien dit volgens Breunese alleen maar voor verdeeldheid zorgde. Een officieel instituut voor geestelijke verzorging was daarom in de Opbouwdienst niet te vinden.

De Duitsers hadden in werkelijkheid met de Opbouwdienst heel andere intenties. Het uiteindelijke doel was om in Nederland, net als in Duitsland, een verplichte arbeidsdienst in te stellen. Hiermee konden Nederlandse jongeren in nationaalsocialistische zin worden opgevoed.³⁸ De invoering van een verplichte arbeidsdienst moest echter wel geleidelijk gebeuren aangezien een plotselinge instelling van een arbeidsdienst weerstand kon oproepen bij de bevolking. De tijdelijke oprichting van de Opbouwdienst was voor de Duitsers dan ook niet meer dan een overgangsfase voor de oprichting van de Arbeidsdienst.³⁹

In oktober 1940 werd begonnen met de voorbereidingen van de transformatie van de Opbouwdienst tot de Arbeidsdienst. Zo werden alle manschappen ouder dan 25 jaar en alle officieren ouder dan 35 uit de Opbouwdienst ontslagen.⁴⁰ In december 1940 begon men met het werven van jongeren tussen de 18 en 21 jaar.⁴¹ Deze jongeren werden ondergebracht in speciaal daarvoor opgerichte arbeidskampen, verspreid over heel Nederland. Daarnaast werd ook begonnen met de opleiding van kaderleden. Deze kaderleden moesten de jongeren, die arbeidsmannen genoemd werden, gaan leiden.⁴² Uiteindelijk werd de Opbouwdienst door Seyss-

³³ Zie de werken: Gevers, 'Catholicism in the Low Countries', 205-242; Van Osch, *Kardinaal De Jong*; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden 5*.

³⁴ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 30.

³⁵ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 48.

³⁶ 'Het werkloosheidsvraagstuk in Nederland', *De Volkskrant* (14 juni 1940).

³⁷ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 34-38.

³⁸ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 4* (Den Haag 1972) 667-668.

³⁹ Breen, *De Nederlandse Arbeidsdienst*, 30-31, 41, 59-60.

⁴⁰ *Ibidem*, 40.

⁴¹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief T.H. Verhoeven aan aartsbisschop Jan de Jong (09-11-1940).

⁴² Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 60-61.

Inquart op 23 mei 1941 omgevormd tot de Arbeidsdienst.⁴³ In de verordening betreffende de oprichting van de Arbeidsdienst was bepaald dat jongeren tussen 18 en 25 jaar hun dienstplicht moesten vervullen in de Arbeidsdienst.⁴⁴ Deze dienstplicht werd in 1941 door de Duitse autoriteiten echter niet gehandhaafd.⁴⁵

Enkele maanden na de oprichting van de Arbeidsdienst stapte Breunese op, omdat hij het niet eens was met de richting die de organisatie op ging.⁴⁶ Breunese wilde van de Arbeidsdienst een apolitieke organisatie maken. Hierin werd hij door de Duitsers tegengewerkt. Breunese stond onder toezicht van een hoge functionaris van de *Reichsarbeitsdienst*, *Oberstarbeitsführer* Walter Ludwig Bethman.⁴⁷ Deze wilde dat de scholing in de kampen van de Nederlandse Arbeidsdienst een meer nationaalsocialistisch karakter kreeg.⁴⁸ Dit was in lijn met het beleid van de bezetter die, na de mislukte poging in 1940 om het Nederlandse volk met zachte hand te winnen voor het nationaalsocialisme, in 1941 overging op een politiek van gelijkschakeling.⁴⁹ Toen Bethman het kader wilde zuiveren en de Germaanse groet (Hitlergroet zonder de toevoeging "heil Hitler") wilde invoeren was voor Breunese de maat vol. Hij nam op 5 augustus 1941 ontslag.⁵⁰ Door het aanstellen van de pro-Duitse luitenant kolonel L.A.C. de Bock als nieuwe commandant en zuivering van het kader, waardoor veel NSB'ers op leidinggevende posities terechtkwamen, vond het nationaalsocialisme steeds meer ingang bij de Arbeidsdienst. De instelling van de Germaanse groet bleef echter uit.

1.2 Reactie aartsbisdom Utrecht op de ontwikkelingen in de Opbouwdienst en de Nederlandse Arbeidsdienst

1.2.1 Geestelijke verzorging in gevaar

Na de oprichting van de Opbouwdienst maakte het aartsbisdom Utrecht zich zorgen over de geestelijke verzorging in deze organisatie. Commandant Breunese weigerde namelijk om een instituut van aalmoezeniers en veldpredikers, zoals deze eerder in het Nederlandse leger te vinden was, in de Opbouwdienst op te nemen.⁵¹ Volgens aartsbisschop Jan de Jong kwam hierdoor de geestelijke verzorging van katholieke jongeren, die vanuit krijgsgevangenschap waren overgeheveld naar de Opbouwdienst, in gevaar. Om dit probleem tegen te gaan gaf De Jong pastoors van parochies, waarin de arbeidskampen van de Opbouwdienst gevestigd waren, de opdracht om de geestelijke verzorging op zich te nemen.⁵² Tevens stelde hij voormalig legeraalmoezenier majoor H.J.J.M. van Straelen aan om leiding te geven aan deze geestelijke verzorging.⁵³ Door deze positie werd Van Straelen een belangrijke tussenpersoon tussen het aartsbisdom Utrecht en de Arbeidsdienst. Gedurende de hele oorlog hield van Straelen de aartsbisschop op de hoogte van de ontwikkelingen in de Arbeidsdienst en voorzag hij hem van advies.

Van Straelen liet De Jong weten alles in het werk te stellen om de geestelijke verzorging in de Opbouwdienst te regelen.⁵⁴ Verschillende vertegenwoordigers van de protestantse kerk

⁴³ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 57-60.

⁴⁴ Ibidem, 57-58.

⁴⁵ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* 6, 499.

⁴⁶ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 100-103.

⁴⁷ Vanaf 1941 was Bethman *Generalarbeitsführer*. Dit blijkt uit: Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 38.

⁴⁸ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, 498-499.

⁴⁹ Boterman, *Duitse Daders*, 14; Blom, 'Exploitatie en nazificatie', 21.

⁵⁰ Breen, *De Nederlandse Arbeidsdienst*, 100-103.

⁵¹ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 89.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (28-09-1940).

hadden bij Breunese gepleit voor een officiële geestelijke verzorging in de arbeidskampen, echter zonder resultaat.⁵⁵ Van Straelen benaderde daarom verschillende hooggeplaatste katholieke kaderleden in de Opbouwdienst. Hoewel zij een officiële geestelijke verzorging toejuichten lieten ze Van Straelen weten dat invoering ervan moest worden uitgesloten. In de Opbouwdienst, maar vooral bij Breunese, heerste nog sterk het idee: “godsdienst is politiek”.⁵⁶ Van Straelen werd uiteindelijk doorverwezen naar professor Langeveld, een van de belangrijkste adviseurs van Breunese. Bij hem had van Straelen meer succes. De protestantse Langeveld gaf aan veel te voelen voor een geestelijke verzorging in de Opbouwdienst.⁵⁷ Van Straelen en Langveld stelden vervolgens eind november 1940 samen een schema op over hoe de geestelijke verzorging in de Opbouwdienst geregeld moest worden.⁵⁸ Door middel van dit schema wist Van Straelen Breunese uiteindelijk te overtuigen van de noodzaak van een officiële geestelijke verzorging.⁵⁹

De geestelijke verzorging in de Opbouwdienst was, ondanks de goedkeuring van Breunese, nog allerm minst geregeld. Er was tevens goedkeuring nodig van *Generalarbeitsführer* Bethman. Deze wees het schema uiteindelijk af. Bethman gaf als reden dat alles wat tot verdeeldheid kon leiden uit de Opbouwdienst geweerd moest worden, dus ook de verschillende godsdienstuitingen.⁶⁰ Hierdoor kwam er definitief geen officiële geestelijke verzorging in de Opbouwdienst en de latere Nederlandse Arbeidsdienst.

In een radiotoespraak van 6 februari 1941 kwam Breunese de kerken toch een beetje tegemoet door een aantal richtlijnen te geven voor geestelijke verzorging in de Opbouwdienst.⁶¹ Hoewel geestelijken niet werden toegelaten in de arbeidskampen werden arbeidsmannen en kaderleden wel in de gelegenheid gesteld om buiten het arbeidskamp de kerk te bezoeken. Daarnaast mocht in geval van ernstige ziekte door een geestelijke het laatste sacrament worden toegediend en zou er gelegenheid worden gegeven om voor en na het eten te bidden.⁶² Van Straelen was over deze oplossing allesbehalve tevreden: “de oplossing die majoor Breunese aangeeft is allerm minst een volkomen Nederlandsche oplossing”.⁶³ De Jong deelde dit standpunt.⁶⁴ Een publiek protest bleef echter uit waarmee het uitten van de onvrede zich beperkte tot de onderlinge correspondentie.

1.2.2 Toetreding katholieken tot de Nederlandse Arbeidsdienst

Kort na het ontslag van manschappen en officieren, als voorbereiding op de transformatie van de Opbouwdienst tot de Arbeidsdienst, ontving De Jong op 9 november 1940 een brief van Dr. T.H. Verhoeven, directeur van het Rooms-Katholieke Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding. Verhoeven gaf aan bezoek te hebben gehad van de adjudant van Breunese, de katholieke kapitein Boost. Deze deed uit de doeken dat de Arbeidsdienst op 1 april 1941 van start zou gaan en dat hiervoor 10.000 jonge mannen moesten aantreden. Vanaf december 1940 zouden in alle

⁵⁵ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (16-09-1940).

⁵⁶ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (02-11-1940).

⁵⁷ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (12-11-1940).

⁵⁸ Zie voor het schema de bijlage van het stuk: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (26-11-1940).

⁵⁹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (13-01-1941).

⁶⁰ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (27-01-1941).

⁶¹ Zie voor de radiotoespraak de bijlage van het stuk: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (27-01-1941).

⁶² Ibidem.

⁶³ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (27-01-1941).

⁶⁴ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (29-01-1941).

Nederlandse gemeenten formulieren beschikbaar worden gesteld waarmee jongeren zich vrijwillig konden aanmelden.⁶⁵ Volgens Boost was het noodzakelijk dat veel katholieken zich voor de Arbeidsdienst zouden aanmelden. Hiermee moest voorkomen worden dat de katholieken in de Arbeidsdienst ondervetegenwoordigd zouden zijn en dat, door de toestroom van veel NSB'ers, de Arbeidsdienst een verkeerde richting op zou gaan. Boost pleitte er daarom bij Verhoeven voor dat er onder katholieke jongeren propaganda moest worden gemaakt om toe te treden tot de Nederlandse Arbeidsdienst.⁶⁶ De oproep van Boost stelde het aartsbisdom voor een lastige kwestie: mochten katholieke jongeren vrijwillig tot de Arbeidsdienst toetreden en moest hier eventueel propaganda voor worden gemaakt?

Aartsbisschop De Jong stond hier aanvankelijk afwijzend tegenover. Hij stelde zich op het standpunt dat, zolang er in de Nederlandse Arbeidsdienst geen instituut voor geestelijke verzorging opgenomen was, katholieke jongeren niet vrijwillig mochten toetreden.⁶⁷ Vanaf december 1940 veranderde dit standpunt onder invloed van verschillende adviseurs. Van Straelen was voor toetreding van katholieken en een algemene propaganda: "Het is nodig voor het behoud van de Nederlandschen gedachten en het Nederlandse cachet".⁶⁸ Volgens H. van de Bergh, vertegenwoordiger van de katholieke jeugdorganisaties, was een algemene propaganda onder katholieken geen oplossing. Alleen 'karaktervolle' katholieken, geselecteerd door katholieke jeugdorganisaties, zouden tot de Arbeidsdienst mogen toetreden en dan alleen als kaderlid. Zij konden de 'gevaren' in de Arbeidsdienst weerstaan en voorkomen dat de Arbeidsdienst een verkeerde richting op zou gaan.⁶⁹

De Jong ging deels mee in de visie van Van de Bergh. Er kwam geen algemene propaganda maar hij gaf wel de opdracht om uit katholieke jeugdorganisaties jongeren te werven voor leidinggevende functies in de Arbeidsdienst.⁷⁰ Zoals reeds vermeld was de gedachte hierbij dat met voldoende katholieke kaderleden voorkomen kon worden dat de Arbeidsdienst in de toekomst een nationaalsocialistische richting op zou gaan. De Jong gaf tevens aan neutraal te staan tegenover katholieke jongeren die als arbeidsman wilden toetreden tot de Arbeidsdienst.⁷¹

De Opbouwdienst ging met enige vertraging op 23 mei 1941 definitief over in de Arbeidsdienst. Naar aanleiding van deze ontwikkeling vroeg De Jong aan Van Straelen of het eerdere standpunt, met betrekking tot de toetreding van katholieken, wijziging behoefde.⁷² Volgens van Straelen hoefde het eerdere standpunt niet aangepast te worden vanwege het feit dat de invloed van het nationaalsocialisme onder de leiding van Breunese beperkt bleef.⁷³ Het aartsbisdom nam hiermee, tegenover de Arbeidsdienst, een terughoudende en in zekere mate zelfs een meewerkende houding aan.

1.2.3 Ontslag Breunese en aanstelling de Bock

Na het ontslag van Breunese op 5 augustus 1941 werd de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst negatiever. Vooral het nationaalsocialisme, dat onder de nieuwe commandant L.A.C. de Bock sterker tot uiting kwam, baarde Van Straelen en De Jong zorgen. Zo werden alle leden van de Arbeidsdienst verplicht om een artikel te lezen dat verscheen op 1

⁶⁵ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief T.H. Verhoeven aan aartsbisschop Jan de Jong (09-11-1940).

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan T.H. Verhoeven (28-11-1940).

⁶⁸ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (02-12-1940).

⁶⁹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H. van de Bergh aan aartsbisschop Jan de Jong (05-12-1940).

⁷⁰ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan G.P.J. Bannenberg (10-12-1940).

⁷¹ Ibidem.

⁷² Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (14-06-1941).

⁷³ Ibidem.

september 1941 in het Nationale Dagblad. In het artikel, afkomstig van een anonieme berichtgever, werd uiteengezet waar de Nederlandse Arbeidsdienst voor stond.⁷⁴ Het nationaalsocialisme kwam in dit artikel sterk naar voren. Zo stond er geschreven: “de Arbeidsdienst zonder Nationaal-Socialisme is onbestaanbaar”.⁷⁵ Van Straelen schreef De Jong dat het met de Nederlandse Arbeidsdienst nu echt ‘de verkeerde kant’ op ging en dat het katholieke jongeren ten sterkste afgeraden moest worden om toe te treden.⁷⁶

Ook een verklaring die verscheen in september 1941 en die ondertekend moest worden door alle kaderleden leidde tot verontruste reacties bij het aartsbisdom. De verklaring die was opgesteld door de NSB’er E. Ekker, de rechterhand van De Bock, luidde als volgt: “ik ben bereid mede te werken aan den opbouw van den N.A.D. in volkomen nationaal-socialistischen zin. Ik ben bereid alle consequenties die daaruit voortvloeien, te dragen. Ik zal mij er niet tegen verzetten wanneer de groot Germaansche groet gebracht moet worden”.⁷⁷ Aartsbisschop De Jong, die erg van deze verklaring was geschrokken, gaf Van Straelen direct de opdracht om alle katholieke kaderleden duidelijk te maken dat deze verklaring niet ondertekend mocht worden.⁷⁸ De Bock, die niks van de verklaring af wist, zou hem uiteindelijk intrekken.⁷⁹

Ondanks dat het met de Arbeidsdienst een nationaalsocialistische kant op ging bleef een protest van het aartsbisdom Utrecht in 1941 uit. Hiermee zette ze haar terughoudende houding ten aanzien van de Arbeidsdienst voort. Een eerste reden hiervoor was het feit dat de Arbeidsdienst tot dan toe vrijwillig was, waardoor de gevaren voor katholieke jongeren beperkt bleven.⁸⁰ Een tweede reden, wat ook in het werk van de in de inleiding genoemde Van Osch terugkomt, was dat De Jong niet te vaak wilde protesteren omdat hij bang was dat de protesten daardoor minder effectief zouden worden.⁸¹ Er was dat jaar namelijk al een herderlijke brief verschenen en hij had tevens twee protestbrieven naar Seyss-Inquart gestuurd. De Jong vond het daarom, door de twee zojuist benoemde redenen, nog te vroeg voor een protest: “Een gemeenschappelijk schrijven van het Hoogw. Episcopaat vind ik op het ogenblik niet actueel. Wij moeten niet dikwijls optreden, dan gaat het nieuws er af”.⁸²

1.3 Conclusie

In de periode 1940-1941 nam het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst een terughoudende houding aan. Dit uitte zich allereerst in het uitblijven van een protest na het bericht dat er in de Opbouwdienst definitief geen geestelijke verzorging kwam. Tevens werd het katholieke jongeren niet afgeraden om toe te treden tot de Arbeidsdienst. Integendeel, De Jong gaf de opdracht om in katholieke jeugdorganisaties jongeren te werven voor leidinggevende functies in de Arbeidsdienst. Hiermee werd in zekere zin aan de Arbeidsdienst meegewerkt. De gedachte

⁷⁴ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (22-09-1941).

⁷⁵ ‘Arbeidsdienst zonder Nationaal-Socialisme onbestaanbaar’, *Het nationale dagblad: voor het Nederlandsche volk* (1 september 1941).

⁷⁶ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (16-08-1941); Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (22-09-1941).

⁷⁷ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan alle kampaalmoezeniers (16-09-1941).

⁷⁸ Zie de brieven: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan alle kampaalmoezeniers (16-09-1941); Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (22-09-1941).

⁷⁹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (22-09-1941).

⁸⁰ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (14-06-1941).

⁸¹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (14-06-1941).

⁸² Ibidem.

hierbij was dat door de toestroom van katholieke kaderleden voorkomen kon worden dat de organisatie in de toekomst een nationaalsocialistische kant op zou gaan. Na het ontslag van Breunese en het aantreden van De Bock kwam het nationaalsocialisme in de Arbeidsdienst sterker naar voren. Hoewel zowel De Jong als Van Straelen zich hier ernstige zorgen over maakten bleef een publiek protest wederom uit. Dit enerzijds omdat de Arbeidsdienst nog vrijwillig was en anderzijds omdat De Jong bang was dat door te veel protesteren de protesten minder effectief zouden worden. Wat wel verschilt met het beeld in de literatuur is dat er uit het archiefmateriaal nog geen groeiend verzet tegen de bezetter blijkt. Hoewel ook de houding van het aartsbisdom tegenover de Nederlandse Arbeidsdienst, na het ontslag van Breunese en het toegenomen nationaalsocialisme, in 1941 een stuk negatiever werd, bleef het aartsbisdom Utrecht zich terughoudend opstellen.

2. Een verplichte Arbeidsdienst (1942-september 1943)

In het eerste hoofdstuk was te zien dat het aartsbisdom Utrecht in de periode 1940-1941 zich terughoudend opstelde tegenover de Arbeidsdienst. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de periode 1942-september 1943. In deze periode werd de Arbeidsdienst verplicht gesteld. In de historiografie kenmerkt de relatie tussen de katholieke kerk en de bezetter zich vanaf 1942 door confrontaties.⁸³ Dit komt doordat de bezettingspolitiek repressiever werd.⁸⁴ Uit dit hoofdstuk blijkt dat ook de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst veranderde, nadat deze door de bezetter verplicht werd gesteld. Om dit zichtbaar te maken staat de volgende vraag centraal: wat was de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Nederlandse Arbeidsdienst in de periode 1942-september 1943?

2.1 Ontwikkelingen in de Nederlandse Arbeidsdienst

Op 1 april 1942 werd door J.J. Schricke, waarnemend secretaris-generaal van het Departement van Algemene Zaken en lid van de NSB, het Arbeidsdienstplichtbesluit uitgevaardigd. Met dit besluit werden verschillende categorieën jongeren verplicht om toe te treden tot de Arbeidsdienst. Het ging hierbij om jongeren van 18 tot 24 jaar die behoorden tot de volgende categorieën: jongeren die zich bij een hogeschool of universiteit wilden laten inschrijven, jongeren die bij de overheid of in het bijzonder onderwijs wilden gaan werken, jongeren die al bij de overheid of in het bijzonder onderwijs werkzaam waren en tot slot jongeren die werkloos waren.⁸⁵ Deze laatste groep werd in werkelijkheid niet opgeroepen wegens ruimtegebrek in de arbeidskampen.⁸⁶

Vrijwillig toetreden tot de Arbeidsdienst was voor werkloze jongeren echter niet onaantrekkelijk. Nadat het offensief tegen de Russen in het oosten was vastgelopen begonnen de Duitsers aan het begin van 1942 met de gedwongen tewerkstelling van arbeiders uit bezette gebieden in Duitsland.⁸⁷ Ook in Nederland vaardige rijkscommissaris Seyss-Inquart een verordening uit waarmee werklozen konden worden verplicht om in Duitsland arbeid te verrichten.⁸⁸ Door toe te treden tot de Arbeidsdienst waren werkloze jongeren hier gedurende zes maanden (de duur van de arbeidsdienstplicht) tegen beschermd.

In het najaar van 1942 bleek dat veel jongeren, die verplicht waren om tot de Arbeidsdienst toe te treden, dienstneming weigerden.⁸⁹ Tot grote ergernis van de commandant de Bock, *Generalarbeitsführer* Bethman en Schricke bleek tevens dat hogescholen en universiteiten bij de toelating van studenten nauwelijks controleerden of deze de arbeidsdienstplicht wel vervuld hadden.⁹⁰ Om ervoor te zorgen dat meer jongeren tot de Arbeidsdienst toetraden wijzigde Schricke op 23 september 1942 het Arbeidsdienstplichtbesluit. Door deze wijziging was de Secretaris-generaal van het Departement van Algemene zaken bevoegd om alle personen tussen de 18 en 24 jaar op te roepen voor de Arbeidsdienst.⁹¹ De arbeidsdienstplicht die eerst alleen gold voor bepaalde categorieën jongeren veranderde hierdoor in een algemene dienstplicht. Het gevolg van deze maatregel was dat duizenden jongeren in de laatste maanden van 1942 thuis een oproep ontvingen om zich te melden voor de Arbeidsdienst.

⁸³ Zie de werken: Gevers, 'Catholicism in the Low Countries' 205-242; Van Osch, *Kardinaal De Jong*.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ 'Besluit van den waarnemend Secretaris-Generaal van het Departement van Algemeene zaken betreffende den Arbeidsdienstplicht (Arbeidsdienstplichtbesluit)', *Nederlandse Staatscourant* (01-04-1942).

⁸⁶ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (12-04-1942).

⁸⁷ B.A. Sijes, *De arbeidsinzet: de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag 1966) 2-3.

⁸⁸ Ibidem, 170.

⁸⁹ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* 6, 502.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ 'Besluit van den Secretaris-Generaal van het Departement van Algemeene Zaken betreffende wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit', *Nederlandse Staatscourant* (23-09-1942).

Jongeren die na deze oproep weigerden om tot de Arbeidsdienst toe te treden werden door de politie gearresteerd en alsnog naar het arbeidskamp gebracht waar zij zich moesten melden.⁹² In het ergste geval kregen jongeren, die zich niet gemeld hadden, een gevangenisstraf of werden gedwongen tewerkgesteld in Duitsland.⁹³

2.2 Reactie aartsbisdom Utrecht op de ontwikkelingen in de Nederlandse Arbeidsdienst

2.2.1 In verzet tegen het Arbeidsdienstplichtbesluit

Op 8 december 1941 bracht Van Straelen aartsbisschop De Jong op de hoogte van het feit dat de Arbeidsdienst in het volgende jaar verplicht werd gesteld voor bepaalde categorieën jongeren.⁹⁴ De Jong beseftte dat de katholieke kerk zich niet langer terughoudend kon opstellen en dat de katholieken, ten aanzien van de verplichte Arbeidsdienst, een duidelijke richtlijn van de bisschoppen verwachtten.⁹⁵ Dit bleek wel uit een brief van Dr. J.P. Chr. de Boer, directeur van de Katholieke Bond voor het Gezin. Volgens De Boer vonden veel katholieke ouders het niet verantwoord om hun kinderen naar een antireligieus en nationaalsocialistisch instituut te sturen.⁹⁶ Zij zouden graag zien dat de bisschoppen zich 'krachtig' zouden uitspreken tegen de verplichte Arbeidsdienst.⁹⁷ Ook rectoren van verschillende katholieke scholen hadden bij de aartsbisschop voor een verbod gepleit.⁹⁸

Kort na het verschijnen van het Arbeidsdienstplichtbesluit op 1 april 1942 kwam er een publiek protest van de bisschoppen door middel van een herderlijke brief. Deze werd op 19 april 1942 in alle katholieke kerken in Nederland voorgelezen. Hiermee zocht De Jong, in lijn met de visie die nu in de bestaande literatuur over de Arbeidsdienst bestaat, de confrontatie met de bezettingsautoriteiten op. In de herderlijke brief werden de katholieken gewezen op de gevaren in de Nederlandse Arbeidsdienst. Katholieke ouders werd geadviseerd om hun kinderen niet naar de Arbeidsdienst te sturen, zolang dit niet nodig was.⁹⁹ Jongeren zelf werd ten eerste aangeraden om zonder dringende noodzaak niet tot de Arbeidsdienst toe te treden.¹⁰⁰ Dit betekende dat jongeren de wens om te werken bij de overheid of in het bijzonder onderwijs moesten laten varen om de arbeidsdienstplicht te ontlopen.¹⁰¹ Werklozen werden immers nog niet opgeroepen. Ook jongeren die al bij de overheid of in het bijzonder onderwijs werkzaam waren werd aangeraden om hun carrière prijs te geven om uit de Arbeidsdienst te blijven.¹⁰² Katholieke kaderleden

⁹² De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* 6, 500.

⁹³ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 93; zie voor de strafbepalingen ook artikel 9 in 'Besluit van den waarnemend Secretaris-Generaal van het Departement van Algemeene zaken betreffende den Arbeidsdienstplicht (Arbeidsdienstplichtbesluit)', *Nederlandse Staatscourant* (01-04-1942).

⁹⁴ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (08-12-1941).

⁹⁵ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (08-12-1941).

⁹⁶ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief J.P. Chr. De Boer aan aartsbisschop Jan de Jong (14-12-1941).

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (15-12-1941).

⁹⁹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, herderlijke brief (10-04-1942).

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (12-04-1942); Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (25-04-1942).

¹⁰² Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (12-04-1942); Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (25-04-1942).

hoefden volgens De Jong vooralsnog niet te vertrekken uit de Nederlandse Arbeidsdienst, deze zouden nog veel goeds kunnen doen. Daarnaast bestond de vrees dat een massale uittreding van katholieke kaderleden zou leiden tot zware Duitse represailles.¹⁰³

Naast het verplicht stellen van de Arbeidsdienst waren er meer redenen die ten grondslag lagen aan het besluit van De Jong om publiekelijk tegen de Arbeidsdienst te protesteren. Deze redenen blijven in de bestaande literatuur over de Arbeidsdienst onderbelicht. Een eerste reden, die in het bronmateriaal naar voren komt, was de mislukte audiëntie bij rijkscommissaris Seyss-Inquart.¹⁰⁴ Op 17 februari 1942 hadden vertegenwoordigers van de katholieke kerk en protestantse kerken tijdens een audiëntie bij Seyss-Inquart gezamenlijk geprotesteerd tegen het feit dat de Arbeidsdienst misbruikt werd om de nationaalsocialistische ideologie te verspreiden onder jongeren.¹⁰⁵ De rijkscommissaris was van dit protest niet onder de indruk en wees erop dat er in de Arbeidsdienst de gelegenheid was om de kerk te bezoeken.¹⁰⁶

Een tweede reden was de zogenaamde Pulchi-rede waarmee de Arbeidsdienst openlijk in de sfeer van het nationaalsocialisme werd getrokken. Op 18 februari hield NSB-leider Anton Mussert, onder toezicht van vertegenwoordigers van de *Reichsarbeitsdienst*, een toespraak voor de stafleden van de Arbeidsdienst in de Pulchi-studio te Den Haag.¹⁰⁷ In deze toespraak wees Mussert erop dat een 'werkelijke' arbeidsdienst alleen nationaalsocialistisch kon zijn. Ook betoogde hij dat er in de Arbeidsdienst geen invloed van de kerken mocht zijn.¹⁰⁸

Een derde reden was dat Van Straelen in de eerste maanden van 1942 veel verontrustende berichten binnenkreeg over de situatie in de arbeidskampen van de Arbeidsdienst. Verschillende pastoors, die waren belast met de geestelijke verzorging van katholieke arbeidersmannen, klaagden dat er in verschillende kampen NSB'ers als kamcommandant waren aangesteld die actief de nationaalsocialistische ideologie propageerden.¹⁰⁹ Tevens hielden deze commandanten zich niet aan de richtlijnen betreffende de geestelijke verzorging. Ook was de geestelijke verzorging in de noordelijke provincies zeer problematisch. Arbeidskampen van de Arbeidsdienst lagen daar vaak tientallen kilometers van de parochiekerken af wat de geestelijke verzorging van katholieke arbeidersmannen ernstig bemoeilijkte.¹¹⁰

2.2.2 Mildere houding na wijziging Arbeidsdienstplichtbesluit

Na de wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit op 23 september 1942, waardoor de Arbeidsdienst voor iedere jongere verplicht werd, nam het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst een mildere houding aan. In de bisschoppelijke instructie voor de geestelijkheid van 30 oktober 1942 stond dat het jongeren niet langer afgeraden kon worden om tot de Arbeidsdienst toe te treden.¹¹¹ Een verklaring hiervoor is dat De Jong bang was dat katholieke jongeren, die weigerden toe te treden, gearresteerd en naar Duitsland gezonden zouden worden

¹⁰³ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (19-04-1942).

¹⁰⁴ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan Paul Scholten (03-04-1942).

¹⁰⁵ Het verloop van dit protest wordt uiteengezet in het werk: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* 5, 719-721.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (25-02-1942).

¹⁰⁸ Ibidem.

¹⁰⁹ Zie de brieven: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (14-03-1942); Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (28-03-1942).

¹¹⁰ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (24-01-1942).

¹¹¹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Officieele mededeelingen van het Episcopaat aan de geestelijkheid (30-10-1942).

in het kader van de arbeidsinzet.¹¹² Hier waren de gevaren nog veel groter.¹¹³ De angst van De Jong was niet onterecht, aangezien de politiek van de bezetter zich vanaf 1941 verhardde. Dit kwam enerzijds door de kerende Duitse krijgskansen en anderzijds door het mislukken van de pogingen om de Nederlandse bevolking te winnen voor het nationaalsocialisme.¹¹⁴ De Jong vond het daarom niet langer verantwoord om jongeren te blijven afraden om tot de Arbeidsdienst toe te treden: "Het offer van hun vrijheid of wegzending uit Nederland mogen wij niet vragen".¹¹⁵ Hij had liever dat katholieke jongeren naar de Arbeidsdienst gingen dan het risico liepen dat ze naar Duitsland werden gestuurd.¹¹⁶ De Jong kiest hiermee voor een politiek van het 'minste kwaad', een strategie die ook door veel andere organisaties gebruikt werd gedurende de bezetting.¹¹⁷

Wat de keuze van De Jong voor een politiek van het minste kwaad versterkte was de toenadering van commandant de Bock tot de katholieke kerk.¹¹⁸ Na het protest van de bisschoppen in april 1942 probeerde De Bock verdere tegenwerking van de katholieke kerk te voorkomen. Na een persoonlijk gesprek op 29 mei 1942 met De Jong kwam De Bock de katholieke kerk op verschillende gebieden tegemoet. De Bock verzekerde de aartsbisschop dat de geestelijke verzorging van katholieke arbeidersmannen geregeld bleef volgens de richtlijnen van Breunese.¹¹⁹ Ook zou hij er alles aan doen om de invloed van de NSB in de Nederlandse Arbeidsdienst zoveel mogelijk te beperken.¹²⁰ Daarnaast kregen geestelijken en seminaristen, die voor de Arbeidsdienst werden opgeroepen, elk jaar uitstel van opkomst.¹²¹ Na deze toezeggingen was de aartsbisschop van mening dat de gevaren voor katholieke jongeren in de Nederlandse Arbeidsdienst beperkt bleven.¹²²

De mildere houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst, naar aanleiding van de wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit, wijkt in sterke mate af van de bestaande literatuur over de houding van de katholieke kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hierin wordt gesteld dat de relatie tussen de katholieke kerk en de bezetter zich vanaf 1942 kenmerkte door confrontaties.¹²³ Hierbij worden als voorbeeld de felle protesten van de katholieke kerk tegen de Jodenvervolging en de Arbeidsinzet genoemd.¹²⁴ Ten aanzien van de Arbeidsdienst slaat het aartsbisdom Utrecht duidelijk een andere weg in door te kiezen voor een

¹¹² Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan J.A. Ruijs (12-10-1942).

¹¹³ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Officieele mededeelingen van het Episcopaat aan de geestelijkheid (30-10-1942).

¹¹⁴ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', 21.

¹¹⁵ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Officieele mededeelingen van het Episcopaat aan de geestelijkheid (30-10-1942).

¹¹⁶ Dit standpunt verkondigt aartsbisschop De Jong in meerdere brieven: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan A.J. Weijnenborg (24-09-1942); Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan H.J.J.M van Straelen (25-09-1942); Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan G. Puchinger (15-01-1943).

¹¹⁷ Frits Boterman spreekt van defensieve collaboratie. Dit zag je volgens hem terug bij het Nederlandse bestuursapparaat. Zie hiervoor: Frits Boterman, *Duitse Daders*, 21.

¹¹⁸ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (22-05-1942).

¹¹⁹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (06-06-1942); Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (05-09-1942).

¹²⁰ Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 93.

¹²¹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (05-10-1942).

¹²² Stokman, *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen*, 93; Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, officieele mededeelingen van het Episcopaat aan de geestelijkheid (30-10-1942).

¹²³ Zie de werken: Gevers, 'Catholicism in the Low Countries', 205-242; Van Osch, *Kardinaal De Jong*.

¹²⁴ Ibidem.

politiek van het 'minste kwaad'. Hiermee werd een confrontatie, ten behoeve van de katholieke jongeren, juist uit de weg gegaan.

2.2.3 Felle houding nationaalsocialisme houdt aan

Ondanks dat het aartsbisdom zich tegenover de Arbeidsdienst milder opstelde bleef de houding tegen de nationaalsocialistische invloed in de Arbeidsdienst fel. Ook Stokman wijst hier in zijn werk op, hij licht dit echter niet verder toe. Zo werd de herderlijke brief van april 1942, waarin de katholieken werden gewaarschuwd voor de gevaren van de Arbeidsdienst, niet ingetrokken. Integendeel, De Jong gaf door middel van een bisschoppelijke instructie, gepubliceerd op 30 april 1943, pastoors in heel Nederland de opdracht om jongeren nogmaals te waarschuwen voor de nationaalsocialistische invloed in de Arbeidsdienst.¹²⁵

Tevens werd door het aartsbisdom hard van leer getrokken toen Bethman op 12 mei 1943 de opdracht gaf om alle kaderleden in de Arbeidsdienst de volgende nationaalsocialistische verklaring te laten tekenen: "Ik ben mij bewust dat de N.A.D. op de nationaal-socialistische wereldbeschouwing gegrondvest is, waarvan ik de beginselen aanvaard".¹²⁶ De Jong stelde zich op het standpunt dat deze verklaring door geen enkel katholiek kaderlid getekend mocht worden. Ook nadat De Bock de woorden "waarvan ik de beginselen aanvaard" had laten schrappen en de verklaring alleen verplicht stelde voor aspirant-kaderleden bleef het verbod voor katholieken om te tekenen staan. Dit betekende dat katholieken niet langer konden toetreden tot het kader van de Nederlandse Arbeidsdienst. De reeds aanwezige katholieke kaderleden hoefden wederom niet te vertrekken. Zij werden geacht in de Arbeidsdienst te blijven zolang er katholieke arbeidsmannen in de kampen waren.¹²⁷

De felle houding van het aartsbisdom Utrecht tegen het nationaalsocialisme in de Arbeidsdienst is een bevestiging van de bestaande literatuur waarin wordt gesteld dat de katholieke kerk onder leiding van De Jong fel gekant was tegen het nationaalsocialisme.¹²⁸ Hoe is deze felle houding tegen de nationaalsocialistische invloed in de Arbeidsdienst echter te rijmen met de milde houding die het aartsbisdom tegenover de Arbeidsdienst innam? Op 22 april 1943 schrijft De Jong aan Van Straelen dat de bisschoppen: "de zeer grootte gevaren voor de jongens in den voor hen verplicht gestelden arbeidsdienst zoveel mogelijk zullen verkleinen".¹²⁹ Hieruit is op te maken dat De Jong met het verzet tegen nationaalsocialistische maatregelen, zoals de genoemde verklaring, de gevaren voor katholieke jongeren zoveel mogelijk wil beperken.

2.3 Conclusie

Nadat de Arbeidsdienst voor bepaalde categorieën jongeren verplicht werd gesteld nam het aartsbisdom Utrecht niet langer een terughoudende houding aan. Door middel van een herderlijke brief werd geprotesteerd tegen de verplichte Arbeidsdienst. Dit protest was tevens het gevolg van een aantal negatieve gebeurtenissen in de eerste maanden van 1942. Voorbeelden zijn de mislukte audiëntie bij Seyss-Inquart, de toespraak van Anton Mussert, NSB-commandanten die zich niet hielden aan de richtlijnen betreffende de geestelijke verzorging en problemen met de geestelijke verzorging in het noorden van Nederland. Het protest van het aartsbisdom is in lijn met de

¹²⁵ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Mededeling van den aartsbisschop aan de geestelijkheid (30-04-1943).

¹²⁶ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (17-05-1943).

¹²⁷ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (19-05-1943).

¹²⁸ Dat de katholieke kerk fel gekant was tegen het nationaalsocialisme komt onder andere terug in de werken: Stokman, *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen*; Snoek, *De Nederlandse kerken*; Von Benda-Beckman, *De rooms-katholieke kerk*; Van Osch, *Kardinaal De Jong*.

¹²⁹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan H.J.J.M van Straelen (22-04-1943).

bestaande historiografie waarin gesteld wordt dat de katholieke kerk vanaf 1942 de confrontatie met de bezetter opzoekt.

Na de wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit in september 1942 nam het aartsbisdom echter een mildere houding aan tegenover de Arbeidsdienst. Het was volgens aartsbisschop De Jong niet langer verantwoord om jongeren af te raden om naar de Arbeidsdienst te gaan. Hij vreesde dat jongeren, die weigerden toe te treden, gearresteerd en naar Duitsland gestuurd zouden worden in het kader van de arbeidsinzet. De Jong had daarom liever dat de katholieke jongeren naar de Arbeidsdienst gingen dan dat ze het risico liepen naar Duitsland gestuurd te worden waar grotere gevaren waren. Hij kiest hiermee voor de politiek van het 'minste kwaad'. Deze keuze werd versterkt door de toenadering van commandant De Bock tot het aartsbisdom. De Bock verzekerde de aartsbisschop dat de geestelijke verzorging van katholieke arbeidsmannen geregeld bleef en dat hij er alles aan deed om de invloed van de NSB in de Arbeidsdienst zoveel mogelijk te beperken. Tevens kregen geestelijken en seminaristen elk jaar uitstel van opkomst voor de Arbeidsdienst. Deze mildere houding van het aartsbisdom tegenover de Arbeidsdienst wijkt af van de bestaande literatuur waarin juist gesteld werd dat de katholieke kerk na 1942 meer de confrontatie met de bezetter opzocht.

Ondanks de mildere houding tegenover de Arbeidsdienst bleef de houding tegen het nationaalsocialisme in de Arbeidsdienst fel. Hiermee wordt de bestaande literatuur, waarin wordt gesteld dat de katholieke kerk onder leiding van De Jong fel gekant was tegen het nationaalsocialisme, bevestigd. Door katholieke jongeren te blijven waarschuwen voor het nationaalsocialisme en zich te verzetten tegen nationaalsocialistische maatregelen wilde De Jong de gevaren in de Arbeidsdienst voor katholieke jongeren zoveel mogelijk beperken.

3. De ondergang van de Nederlandse Arbeidsdienst (oktober 1943-1945)

In het vorige hoofdstuk was te zien dat het aartsbisdom Utrecht na de wijziging van het arbeidsdienstplichtbesluit een mildere houding aannam tegenover de Arbeidsdienst. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de periode oktober 1943-1945. In deze periode zorgden verschillende interne en externe ontwikkelingen voor de ondergang van de Arbeidsdienst. Tevens zal blijken dat het aartsbisdom Utrecht in deze periode haar milde opstelling ten opzichte van de Arbeidsdienst doorzette. De volgende vraag staat in dit hoofdstuk centraal: wat was de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Nederlandse Arbeidsdienst in de periode oktober 1943-1945?

3.1 Ontwikkelingen in de Nederlandse Arbeidsdienst

Ondanks dat in de arbeidskampen van de Arbeidsdienst veel propaganda werd gemaakt voor het nationaalsocialisme werden er maar weinig jongeren door beïnvloed en bleef de stemming in de kampen sterk anti-Duits.¹³⁰ Dit was *Generalarbeitsführer* Bethman een doorn in het oog. Toen op 31 augustus 1943, op de verjaardag van koningin Wilhelmina, in verschillende kampen het Wilhelmus was gezongen was voor Bethman de maat vol. Hij eiste van commandant de Bock dat de Germaanse groet in de Arbeidsdienst werd ingevoerd en daarnaast dat ieder kaderlid een nationaalsocialistische verklaring moest ondertekenen.¹³¹ De Bock die niet anders kon dan deze eisen inwilligen kwam in oktober 1943 met een dagorder waarmee de Germaanse groet verplicht werd gesteld voor ieder kaderlid.¹³² De nationaalsocialistische verklaring verscheen kort daarna.¹³³

De invoering van de Germaanse groet en de nationaalsocialistische verklaring veroorzaakten onder arbeidsmannen en kaderleden onrust. Van het kader weigerde 25 procent om de groet te brengen en nam ontslag. Dit leidde tot een gebrek aan administratieve en instructieve kaderleden waardoor de Arbeidsdienst organisatorisch een puinhoop werd.¹³⁴ Van de lichte arbeidsmannen die in januari 1944 werd opgeroepen kwam 20 procent niet opdagen. De Arbeidsdienst moest als gevolg hiervan gedwongen inkrimpen van 64 naar 48 kampen.¹³⁵ De ondergang van de Arbeidsdienst was hiermee ingezet.

In 1944 zorgden twee andere kwesties ervoor dat steeds meer kaderleden de Arbeidsdienst verlieten en dat arbeidsmannen niet kwamen opdagen of wegliepen. De eerste kwestie was de zogenaamde oostinzet. Kort na de oprichting van de Arbeidsdienst had de NSB er bij de bezetter op aangedrongen om arbeidsmannen in te zetten ten behoeve van de Duitse oorlogsvoering.¹³⁶ Bethman, die hier welwillend tegenover stond, gaf in 1942 de mogelijkheid om groepen vrijwilligers uit de Arbeidsdienst in te zetten achter het oostfront onder leiding van de *Reichsarbeitsdienst*. Dit leidde tot een tweetal 'oostinzetten' in 1942 en 1943.¹³⁷ Ook in 1944 zou er een oostinzet plaatsvinden waarbij een groep arbeidsmannen zou worden ingezet in Bezirk

¹³⁰ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden* 6, 509-510.

¹³¹ Ibidem.

¹³² Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (23-10-1943). Zie ook: Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 240.

¹³³ Het is niet helemaal duidelijk op welke datum de nationaalsocialistische verklaring verscheen. Dit moet ergens in november zijn geweest. Dit blijkt uit de brief: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (13-11-1943).

¹³⁴ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 244.

¹³⁵ Ibidem, 303.

¹³⁶ Ibidem, 262-263.

¹³⁷ Ibidem, 264-272.

Bialystok in Polen om bos- en ontwateringswerkzaamheden te verrichten.¹³⁸ In tegenstelling tot eerdere oostinzetten werd er voor deze oostinzet flink geronseld, tot groot ongenoegen van kaderleden en arbeidsmannen.¹³⁹ De oostinzet van 1944 ging uiteindelijk, door het snelle oprukken van de Russen, niet door.¹⁴⁰

De tweede kwestie had betrekking op de inzet van arbeidsmannen vanaf februari 1944 voor werkzaamheden van de *Wehrmacht*. Op verschillende plaatsen in Nederland werden arbeidsmannen, in opdracht van Bethman, ingezet voor de volgende werkzaamheden: het dichten van bomkraters op vliegvelden, het graven van stellingen en het aanleggen van nooddijken.¹⁴¹ De Bock die vond dat hiermee misbruik werd gemaakt van de Arbeidsdienst protesteerde tevergeefs bij de bezettingsautoriteiten.¹⁴² Ook veel kaderleden vonden de inzet van arbeidsmannen voor verdedigingswerkzaamheden te ver gaan. De bevrijding werd hiermee immers vertraagd. Er kwam als gevolg hiervan een gecoördineerde actie onder kaderleden op gang om de Arbeidsdienst geleidelijk te verlaten. Het aantal arbeidskampen liep hierdoor verder terug.¹⁴³

Naar aanleiding van het snelle oprukken van de geallieerden, die op 6 juni 1944 in Normandië geland waren, ontving De Bock van Bethman op 1 september 1944 de opdracht om 1500 arbeidsmannen naar Zuid-Limburg te sturen om daar een verdedigingslinie aan te leggen.¹⁴⁴ De Bock, die al eerder geprotesteerd had tegen het inzetten van de Arbeidsdienst voor verdedigingswerken, weigerde dit. Deze weigering leidde op 6 september 1944 tot zijn ontslag, waarna Bethman alle bevoegdheden op zich nam.¹⁴⁵ Veel maakte het echter niet meer uit. Op 5 september, ook wel Dolle dinsdag, verliet het overgrote deel van de arbeidsmannen en kaderleden de Arbeidsdienst.¹⁴⁶ Op 12 september 1944 werd de Arbeidsdienst door de Duitsers opgeheven waarna het restant van arbeidsmannen en kaderleden onder de *Reichsarbeitsdienst* tot het einde van de oorlog actief bleef.¹⁴⁷

3.2 Reactie aartsbisdom Utrecht op de ontwikkelingen in de Nederlandse Arbeidsdienst

3.2.1 De Germaanse groet en nationaalsocialistische verklaring voor kaderleden gedoogd

Het aartsbisdom Utrecht nam tegenover de Germaanse groet een opvallend standpunt in. Volgens van Straelen moest de groet beschouwd worden als een onverschillige zaak dat geen gewetensbezwaren voor katholieken opleverde. Hoewel de Germaanse groet ook de groet van de NSB was, kon het volgens Van Straelen niet gezien worden als een uiting van het nationaalsocialisme: “bij den N.A.D. betekent die groet niet: “ik behoor tot de NSB” of “ik hangt de nationaalsocialistische beginselen aan”, en ook wordt er niet bij gezegd “heil Hitler” of “heil Mussert” of “hou zee kameraad”.¹⁴⁸ Het is niet helemaal duidelijk waarom Van Straelen dit

¹³⁸ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 276-277.

¹³⁹ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 271; zie ook: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (18-03-1944).

¹⁴⁰ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 292-296.

¹⁴¹ Ibidem, 306-307.

¹⁴² Ibidem, 323-324.

¹⁴³ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 244; zie ook: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (04-04-1944).

¹⁴⁴ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 323-324.

¹⁴⁵ Ibidem, 324.

¹⁴⁶ Ibidem, 328-329.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (23-10-1943).

standpunt innam. In de bestaande literatuur wordt een verschuiving van normen door regelmatige confrontatie met het nationaalsocialisme als oorzaak genoemd.¹⁴⁹ Dit lijkt echter onwaarschijnlijk omdat ook aartsbisschop De Jong in een brief aan de bisschoppen aangaf achter het standpunt te staan.¹⁵⁰

Een mogelijke verklaring voor het opmerkelijke standpunt betreffende de Germaanse groet was dat het aartsbisdom meer bezig was met de nationaalsocialistische verklaring voor kaderleden die eraan zat te komen. Deze verklaring werd als een nog groter gevaar beschouwd.¹⁵¹ De verklaring, opgesteld door de *Reichsarbeitsdienst* en goedgekeurd door Seyss-Inquart, luidde als volgt: "Ich will nach den nationalsocialistischen Grundsätzen des Niederländischen Arbeitsdienstes leben und meine ganze Kraft einsetzen, die niederländischen Jugend nach den gleichen Grundsätzen zu erziehen".¹⁵² Deze verklaring leverde, volgens van Straelen, wel gewetensbezwaren op en mocht door katholieke kaderleden niet ondertekend worden.¹⁵³

De Bock die het standpunt van het aartsbisdom Utrecht met betrekking tot de Germaanse groet, via Van Straelen, had vernomen publiceerde op 3 november 1943 een dagorder gericht aan katholieke kaderleden. In de dagorder stond dat de bisschoppen geen bezwaar hadden tegen het brengen van de Germaanse groet.¹⁵⁴ Deze mededeling zorgde onder katholieke kaderleden voor veel commotie. De protestantse kerken verweten de katholieke kerk in het interkerkelijk overleg een slappe houding.¹⁵⁵ Aartsbisschop De Jong besloot uiteindelijk om toch samen met de protestanten te protesteren tegen de Germaanse groet. Op 10 november 1944 werd een telegram naar Seyss-Inquart en De Bock gestuurd waarin stond dat de groet niet anders beschouwd kon worden als een uiting van het nationaalsocialisme.¹⁵⁶

Op 12 november 1943 gaf van Straelen de Bock in een gesprek te kennen dat, mocht de nationaalsocialistische verklaring verplicht worden gesteld, alle katholieke kaderleden (en mogelijk ook niet katholieke kaderleden) de Arbeidsdienst zouden verlaten.¹⁵⁷ De Bock die het vertrek van nog meer kaderleden vreesde liet daarop het woord "nationaalsocialistisch" uit de verklaring schrappen.¹⁵⁸ Tevens wilde De Bock verdere onrust in de Arbeidsdienst voorkomen door de Germaanse groet te vervangen door een eigen 'arbeidsdienstgroet'.¹⁵⁹ Dit werd echter door de Duitsers tegengehouden.¹⁶⁰

Wat in de bestaande literatuur niet naar voren komt, is dat de Germaanse groet en de gewijzigde verklaring uiteindelijk door het aartsbisdom Utrecht werden gedoogd. Katholieke

¹⁴⁹ Breen, *De Nederlandsche Arbeidsdienst*, 242-243.

¹⁵⁰ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (11-11-1943).

¹⁵¹ Dit blijkt uit de brieven: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (23-10-1943); Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (11-11-1943).

¹⁵² Zie voor de nationaalsocialistische verklaring de bijlage van de brief: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (10-11-1943).

¹⁵³ Ibidem.

¹⁵⁴ Zie voor de dagorder de bijlage van de brief: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (11-11-1943).

¹⁵⁵ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (11-11-1943).

¹⁵⁶ Zie voor het telegram de bijlage van de brief: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (11-11-1943).

¹⁵⁷ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (13-11-1943).

¹⁵⁸ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (20-11-1943).

¹⁵⁹ Ibidem.

¹⁶⁰ Ibidem.

kaderleden kregen het advies om in de Arbeidsdienst te blijven met als doel de organisatie zo lang mogelijk in stand te houden.¹⁶¹ Van Straelen was namelijk bang dat door een gebrek aan kaderleden de Arbeidsdienst opgeheven zou worden en dat jongeren alsnog naar Duitsland werden gestuurd.¹⁶² Deze vrees was niet onterecht. Na de Duitse nederlagen in de winter van 1942-1943, onder andere bij Stalingrad, was er een groot gebrek aan mankracht ontstaan waardoor steeds meer arbeiders uit bezette gebieden gedwongen tewerk werden gesteld in de Duitse oorlogsindustrie.¹⁶³ Ook in Nederland bereikte de deportatie van arbeidskrachten naar Duitsland door middel van jaarklassenacties, uitkaming van bedrijven en razzia's een hoogtepunt.¹⁶⁴ Het advies aan kaderleden om in de Arbeidsdienst te blijven om de organisatie zo lang mogelijk in stand te houden laat een voortzetting van de politiek van het minste kwaad door het aartsbisdom zien.

3.2.2 Oostinzet, Inzet arbeidsmannen voor werkzaamheden Wehrmacht en het einde van de Arbeidsdienst

Kort na de kwesties rondom de Germaanse groet en de nationaalsocialistische verklaring kreeg het aartsbisdom Utrecht te maken met een nieuw probleem, namelijk een nieuwe oostinzet in 1944. Van de eerdere oostinzetten had het aartsbisdom Utrecht zich grotendeels afzijdig gehouden. Dit vanwege het feit dat de oostinzetten vrijwillig waren en voor toetreding toestemming van beide ouders vereist was. Dit leverde voor katholieke arbeidsmannen daarom geen direct gevaar op.¹⁶⁵

Dit veranderde echter na een brief van Bethman, gericht aan De Bock, waarin hij de opdracht gaf voor een nieuwe oostinzet, bestaande uit 1500 man, die moest plaatsvinden in 1944. Vrijwilligers zouden geworven worden uit de lichte arbeidsmannen die in januari 1944 moesten opkomen.¹⁶⁶ Gezien het feit dat vanaf het begin al duidelijk was dat dit aantal niet gehaald zou worden vreesde Van Straelen dat de bezettingsautoriteiten de oostinzet verplicht zouden stellen. Mocht dit gebeuren dan moesten katholieke kaderleden weigeren hier aan mee te werken.¹⁶⁷ Hoewel een verplichte oostinzet uitbleef werd er in februari 1944 in de arbeidskampen, na tegenvallende aanmeldingen, flink geronseld waarbij toestemming van ouders niet langer werd gevraagd. Van Straelen liet hierop arbeidsmannen, via pastoors, waarschuwen dat men zich onder geen beding vrijwillig mocht aanmelden voor de oostinzet.¹⁶⁸

Ook een andere ontwikkeling in februari 1944 baarde het aartsbisdom zorgen, namelijk de inzet van arbeidsmannen voor werkzaamheden van de *wehrmacht*. Volgens Van Straelen leverden deze werkzaamheden voor katholieken niet alleen gewetensbezwaren op maar werd ook het 'gebod van vaderlandsliefde' hiermee overschreden.¹⁶⁹ Arbeidsmannen mochten, volgens

¹⁶¹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (20-11-1943).

¹⁶² Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (20-11-1943).

¹⁶³ Boterman, *Duitse daders*, 384-385.

¹⁶⁴ Sijes, *De arbeidsinzet*, 2-3.

¹⁶⁵ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (25-04-1942).

¹⁶⁶ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (30-10-1943).

¹⁶⁷ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (22-01-1944).

¹⁶⁸ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (18-03-1944).

¹⁶⁹ Ibidem.

Van Straelen, deze werkzaamheden echter niet weigeren vanwege de mogelijk zware straffen.¹⁷⁰ Katholieke kaderleden daarentegen kregen nu wel opdracht om de Arbeidsdienst te verlaten.¹⁷¹

Bovenstaande feiten deden aartsbisschop De Jong afvragen of het niet tijd was voor een nieuw publiek protest.¹⁷² De cijfers over de opkomst van arbeidsmannen in januari 1944 en het geleidelijke vertrek van zowel katholieke als niet-katholieke kaderleden lieten duidelijk zien dat de Arbeidsdienst zich in een neergaande lijn bevond. Het leek aantrekkelijk om dit proces door een publiek protest te versnellen.¹⁷³ Van Straelen raadde dit echter af uit angst voor Duitse tegenmaatregelen: “meer dan ooit zal een kerkelijke uitspraak tegenmaatregelen uitlokken, te meer daar de Duitsers zeer nerveus zijn en men van die zijde iedere actie, die niet met hun plannen strookt, als sabotage aanmerkt”.¹⁷⁴ Deze angst voor tegenmaatregelen was niet onterecht. Door de april-meistakingen in 1943 en de naderende Duitse nederlaag was het bezettingsregime in Nederlands verder verhard en kenmerkte zich door dwang en terreur.¹⁷⁵ Een protest bleef daarom uit.

In de daaropvolgende maanden bleek een publiek protest ook niet langer nodig. De geplande oostinzet in 1944 ging niet door en Van Straelen ontving verschillende brieven van pastoors dat steeds meer arbeidskampen van de Arbeidsdienst werden gesloten.¹⁷⁶ Dit door een gebrek aan arbeidsmannen en kaderleden. In een brief bracht Van Straelen de aartsbisschop op de hoogte van het feit dat De Bock was ontslagen en dat na Dolle dinsdag op 5 september de arbeidskampen waren leeggelopen.¹⁷⁷ Hiermee was de rol van het aartsbisdom Utrecht met betrekking tot de Arbeidsdienst uitgespeeld.

3.3 Conclusie

In de periode oktober 1943-1945 zette het aartsbisdom Utrecht haar milde houding ten aanzien van de Arbeidsdienst voort. Dit wijkt, net als de vorige periode die werd besproken, af van de historiografie waarin gesteld wordt dat de relatie tussen de katholieke kerk en de bezetter zich vanaf 1942 kenmerkte door confrontatie. In deze periode wordt de confrontatie met de bezetter wederom uit de weg gegaan. Zo werden de Germaanse groet en de aangepaste nationaalsocialistische verklaring door het aartsbisdom Utrecht gedoogd. Katholieke kaderleden kregen het advies in de Arbeidsdienst te blijven om de organisatie zo lang mogelijk in stand te houden. Hiermee moest voorkomen worden dat de Arbeidsdienst door een gebrek aan kaderleden opgeheven zou worden en dat katholieke jongeren, die als gevolg van de opheffing werkloos werden, alsnog in het kader van de arbeidinzet naar Duitsland zouden worden gestuurd. Hiermee werd de politiek van het minste kwaad door het aartsbisdom Utrecht voortgezet.

Hoewel na het ronselen van arbeidsmannen voor de oostinzet en het inzetten van arbeidsmannen voor werkzaamheden van de *wehrmacht* in 1944 katholieke kaderleden de

¹⁷⁰ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (18-03-1944).

¹⁷¹ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (26-02-1944).

¹⁷² Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief aartsbisschop Jan de Jong aan de Nederlandse bisschoppen (21-03-1944).

¹⁷³ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (04-04-1944).

¹⁷⁴ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (04-04-1944).

¹⁷⁵ Blom, ‘Exploitatie en nazificatie’, 21.

¹⁷⁶ Zie de brief: Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (06-05-1944).

¹⁷⁷ Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Brief H.J.J.M van Straelen aan aartsbisschop Jan de Jong (23-09-1944).

opdracht kregen om de Arbeidsdienst te verlaten bleef een publiek protest wederom uit. De angst voor tegenmaatregelen van de Duitsers, die de oorlog aan het verliezen waren, was te groot waardoor het aartsbisdom haar milde houding tot de opheffing van de Arbeidsdienst voortzette.

Conclusie

In dit onderzoek staat de volgende onderzoeksvraag centraal: hoe ontwikkelde de houding van het aartsbisdom Utrecht tegenover de Nederlandse Arbeidsdienst zich in de periode 1940-1945? Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden zijn de ontwikkelingen die zich in de Arbeidsdienst voordeden ingedeeld in drie periodes. Door per periode de houding van het aartsbisdom vast te stellen, aan de hand van de reacties op de ontwikkelingen, is getracht een ontwikkeling zichtbaar te maken.

In het eerste hoofdstuk stond de periode 1940-1941 centraal. Hierin werd de Opbouwdienst opgericht. Deze werd uiteindelijk getransformeerd tot de Arbeidsdienst. Het aartsbisdom Utrecht nam in deze periode een terughoudende houding tegenover de Arbeidsdienst aan. Dit uitte zich allereerst in het uitblijven van een protest na het bericht dat in de Opbouwdienst geen officiële geestelijke verzorging kwam. Daarnaast werd het katholieke jongeren niet afgeraden om tot de Arbeidsdienst toe te treden. Integendeel, De Jong gaf de opdracht om in katholieke jeugdorganisaties jongeren te werven voor leidinggevende functies, zodat de Arbeidsdienst niet de nationaalsocialistische kant op zou gaan. Na het ontslag van Breunese en het aantreden van De Bock kwam het nationaalsocialisme in de Arbeidsdienst sterker naar voren. Een publiek protest bleef wederom uit. Dit kwam door het vrijwillige karakter van de Arbeidsdienst en omdat De Jong vreesde dat door te veel te protesteren de protesten van de katholieke kerk minder effectief zouden worden.

In het tweede hoofdstuk is gekeken naar de periode 1942-september 1943. Na het verplicht stellen van de Arbeidsdienst nam het aartsbisdom niet langer een terughoudende houding aan, maar zocht juist de confrontatie op door te protesteren door middel van een herderlijke brief. Na de wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit nam het aartsbisdom een mildere houding aan. Katholieke jongeren werd het niet langer afgeraden om tot de Arbeidsdienst toe te treden. Dit uit angst dat jongeren die weigerden gearresteerd en naar Duitsland gestuurd zouden worden. Deze angst was gestoeld op het feit dat het bezettingsregime repressiever werd. Het aartsbisdom koos hiermee voor een politiek van het 'minste kwaad'. De keuze voor een politiek van het 'minste kwaad' werd tevens versterkt door de toenadering van De Bock tot de katholieke kerk. Ondanks de milde houding bleef het aartsbisdom zich fel opstellen tegen het nationaalsocialisme in de Arbeidsdienst. Dit diende vooral het doel om de gevaren voor katholieke jongeren in de Arbeidsdienst zoveel mogelijk te beperken.

In het derde hoofdstuk stond de periode oktober 1943-1945 centraal. In deze periode zette het aartsbisdom Utrecht haar milde houding voort. Zo werd de Germaanse groet en de aangepaste nationaalsocialistische verklaring gedoogd. Katholieke kaderleden kregen tevens het advies om in de Arbeidsdienst te blijven met het doel de organisatie zo lang mogelijk in stand te houden. Hiermee moest voorkomen worden dat de Arbeidsdienst opgeheven zou worden door een gebrek aan kaderleden en dat jongeren alsnog naar Duitsland zouden worden gestuurd. Hieraan is te zien dat het aartsbisdom de politiek van het 'minste kwaad' voortzette. Hoewel katholieke kaderleden, na het ronselen voor de oostinzet en het inzetten van arbeidsmannen voor werkzaamheden van de *wehrmacht* in 1944, de opdracht kregen om de Arbeidsdienst te verlaten bleef een publiek protest wederom uit. De angst voor tegenmaatregelen van de Duitsers, die de oorlog aan het verliezen waren, was te groot. Hiermee zette het aartsbisdom haar milde houding tot de opheffing van de Arbeidsdienst voort.

De houding van het aartsbisdom tegenover de Arbeidsdienst was aldus in de eerste periode terughoudend. Doordat de Arbeidsdienst verplicht werd gesteld voor bepaalde categorieën jongeren zocht het aartsbisdom wel de confrontatie met de bezetter op door publiekelijk te protesteren. Na de algemene verplichtstelling van de Arbeidsdienst, nam het aartsbisdom een mildere houding aan. Hierbij werd een politiek van het 'minste kwaad' gevolgd.

Uit deze conclusie blijkt dat de houding van het aartsbisdom tegenover de Arbeidsdienst zich anders ontwikkelt dan de houding van de Nederlandse katholieke kerk in het algemeen. Waar de houding van het aartsbisdom in de eerste periode grotendeels in lijn is met het beeld van het verzet in de bestaande literatuur is in de tweede periode, na de wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit, juist een afwijking te zien. In de bestaande literatuur komt naar voren

dat met het repressiever worden van het bezettingsregime de confrontaties tussen de bezetter en de katholieke kerk toenemen. In dit onderzoek zien we juist het tegenovergestelde. Naarmate het bezettingsregime repressiever wordt en de gevaren, in de vorm van bijvoorbeeld de arbeidsinzet, voor katholieke jongeren toenemen neemt het aartsbisdom Utrecht tegenover de Arbeidsdienst een steeds mildere houding aan. Ze hebben liever dat jongeren naar de Arbeidsdienst gaan dan dat ze tewerk worden gesteld in Duitsland. Hiermee kan het bestaande beeld, wat Gevers en Van Osch schetsen, over de houding van de katholieke kerk in de Tweede Wereldoorlog enigszins genuanceerd worden. Het is voor vervolgonderzoek wellicht interessant om te kijken hoe de houding van de katholieke kerk tegenover andere (onderbelichte) nationaalsocialistische organisaties, zoals de Nederlandse Landstand of het Nederlands Arbeidsfront, zich verhoudt tot de houding van de katholieke kerk in het algemeen.

Bibliografie

Primaire bronnen

Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 70, Stukken betreffende de arbeidsdienst 1940-1942.

Utrechts Archief, Archief Aartsbisdom Utrecht (449), inv.nr. 71, Stukken betreffende de arbeidsdienst 1943-1952.

Secundaire literatuur

Von Benda-Beckmann, Bas, *De rooms-katholieke kerk en de grenzen van verzet in Nederland* (Amsterdam 2015).

Blom, J.C.H., 'Exploitatie en nazificatie: De Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945' in: Henk Flap en Wil Arts (red.), *De Organisatie Van De Bezetting* (Amsterdam 1997).

Boterman, Frits, *Duitse Daders: De Jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland 1940-1945* (Amsterdam 2015).

Van Breen, Willem F., *De Nederlandsche Arbeidsdienst 1940-1945: Ontstaan, opkomst en ondergang* (Zutphen 2004).

Cammaert, A.P.M., *Het verborgen front deel I: Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Leeuwarden 1994).

Dols, Chris, Joep Van Gennip, and Lennert Savenije eds., *Dienstbaar onder vuur: Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016).

Gevers, Lieve, 'Catholicism in the Low Countries During the Second World War: Belgium and the Netherlands: a Comparative Approach' in: Lieve Gevers en Jan Bank eds., *Religion under Siege I: the Roman Catholic Church in Occupied Europe (1939-1950)* (Leuven 2007) 205-242.

De Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 4 (Den Haag 1972).

De Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 5 (Den Haag 1974).

De Jong, Loe, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 6 (Den Haag 1975).

Manning, A.F., 'De Nederlandse katholieken in de eerste jaren van de Duitse bezetting', in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* (Nijmegen 1978) 105-129.

Van Osch, Henk, *Kardinaal de Jong: heldhaftig en behoudend* (Amsterdam 2016).

Salemink, T., 'Katholieke Kerk en de moord op Europese joden: Een lang debat', in: Madelon de Keizer en Hans Blom eds., *Religie: Godsdienst en geweld in de twintigste eeuw* (Zutphen 2006) 226-258.

Schaik, Ton H.M., *Aartsbisschop in oorlogstijd: Een portret van kardinaal de Jong 1885-1955* (Baarn 1996).

Sijes, B. A., *De Arbeidsinzet: de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (Den Haag 1990).

Snoek, J.M., *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945* (Kampen 1990).

Stokman, J.G., *Het verzet van de Nederlandse bisschoppen tegen Nationaal-Socialisme en Duitse tyrannie* (Utrecht, Augustus 1945).

Krantenartikelen

Arbeidsdienst zonder Nationaal-Socialisme onbestaanbaar', *Het nationale dagblad: voor het Nederlandsche volk* (1 september 1941).

'Besluit van den waarnemend Secretaris-Generaal van het Departement van Algemeene zaken betreffende den Arbeidsdienstplicht (Arbeidsdienstplichtbesluit)', *Nederlandse Staatscourant* (01-04-1942).

'Besluit van den Secretaris-Generaal van het Departement van Algemeene Zaken betreffende wijziging van het Arbeidsdienstplichtbesluit', *Nederlandse Staatscourant* (23-09-1942).

'Het werkloosheidsvraagstuk in Nederland', *De Volkskrant* (14 juni 1940).

Verantwoording afbeeldingen

Voorpagina:

Geheugen van Nederland:

<https://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=NIOD01%3A50386>